

Ανθρώπινα δικαιώματα, πολυπολιτισμική κοινωνία και εκπαίδευση

Βασίλειος Α. Πανταζής

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Στην αντιμετώπιση των πολλών προκλήσεων που παρουσιάζει η πολυπολιτισμική κοινωνία, ο οικουμενικός προσανατολισμός των δικαιωμάτων του ανθρώπου δεν αποτελεί απειλή κατά της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και της ταυτότητας ατόμων, εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων και εθνών. Αντιθέτως, μπορεί να αποτελέσει τη βάση, πάνω στην οποία τα άτομα, οι εθνοτικές-πολιτισμικές ομάδες και τα έθνη μπορούν να αναπτύξουν την ιδιαιτερότητά τους και την πολιτισμική τους ταυτότητα. Η ανθρωπότητα βλέπει στην εκπαίδευση ένα ανεκτίμητο εφόδιο στην προσπάθειά της να κατακτήσει τα ιδανικά της ειρήνης, της ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Τα δικαιώματα του ανθρώπου μπορούν να αποτελέσουν κεντρικό σημείο αναφοράς της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης.

Abstract

Confronting the many challenges that a multicultural society brings about, the universal orientation of the rights of human beings isn't a threat to the cultural idiosyncrasy and identity of people, ethnic groups and nations. On the contrary, it may provide the basis on which people, ethnic groups and nations can develop their idiosyncrasy and cultural identity. Humanity considers education as a valuable tool in its effort to attain the ideals of peace, freedom and social justice. Human rights can be the central point of reference in intercultural education.

Ο κ. Βασίλειος Πανταζής είναι λέκτορας στη Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Εισαγωγή

Καθημερινά γίνεται συνειδητό ότι η κατανόηση μεταξύ των εθνών, των υπαρχουσών εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων και ατόμων εντός των συνόρων ενός εθνικού κράτους, είναι ένα πολύ δύσκολο πρόβλημα και επείγον ζήτημα της εποχής μας. Το μέλλον της ανθρωπότητας συναρτάται ευθέως προς την ικανότητα κατανόησης μεταξύ τους. Πρόκειται για διαφορετικά και περίπλοκα γεγονότα και συγκρούσεις, που θέτουν ερωτήματα και προϋποθέσεις όπως και τις δυνατότητες συνεννόησης μεταξύ των εθνών, των εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων και των ατόμων. Ότι τα προβλήματα είναι δυνατόν να λυθούν πολιτικά, το βιώνουμε καθημερινά. Έχοντας υπόψη αυτό το γεγονός πρέπει να επανεξετασθούν οι δυνατότητες κατανόησης του «ξένου». Κυρίως δε, έχουμε χρέος να τηρήσουμε θεμελιώδεις, οικουμενικούς, κοινωνικούς κανόνες και αξίες όπως δικαιοσύνη, ειρήνη, ισότητα και ανεκτικότητα.

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η παρουσίαση της σχέσης ανάμεσα στα ανθρώπινα δικαιώματα, την πολυπολιτισμική κοινωνία και την εκπαίδευση. Ειδικότερα, καταβάλλεται προσπάθεια:

να διευκρινιστούν οι όροι και να εντοπιστούν τα προβλήματα που σχετίζονται με την αναγνώριση των δικαιωμάτων των υπαρχουσών εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων εντός ενός εθνικού κράτους και

να γίνει κατανοητή η σχέση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης για ισότιμη μάθηση και εκπαίδευση, υπό την προϋπόθεση της αναγνώρισης του πλουραλισμού, τόσο του τρόπου ζωής, όσο και των αξιακών συστημάτων.

1. Ανθρώπινα δικαιώματα

α) Εννοιολογική οριοθέτηση

Τα δικαιώματα του ανθρώπου, αποτελούν βασικό στοιχείο της μεταπολεμικής διεθνούς έννομης τάξης. Έτσι, σύμφωνα με την UNESCO – άποψη εκφρασμένη τη δεκαετία του 1970: «Τα δικαιώματα του ανθρώπου δεν είναι ούτε μια νέα ηθική, ούτε μια λαϊκή θρησκεία. Είναι πολύ περισσότερο από μια κοινή σ' όλους τους ανθρώπους γλώσσα. Είναι οι απαιτήσεις που ο άνθρωπος της διανόησης ή της επιστήμης οφείλει να μελετήσει και να ενσωματώσει στις γνώσεις του, με τους δικούς του κανόνες και μεθόδους, είτε ασχολείται με τη φιλοσοφία, τις ανθρωπιστικές επιστήμες [...] είτε είναι κοινωνιολόγος ή νομικός, ιστορικός ή γεωγράφος. Είναι τελικά μια πραγματική

επιστημονική επεξεργασία [...] που σταδιακά πρόκειται να οικοδομηθεί ή να προωθηθεί» (UNESCO, 1974 στο: Περράκης, 1997, σ. 13). Τα δικαιώματα του ανθρώπου τοποθετούνται στο πλέγμα των θεμελιωδών σχέσεων του ατόμου με το κράτος ως φορέα της εξουσίας. Διαρκής υπέρτατος σκοπός τους παραμένει η προστασία του ανθρώπου, της αξίας του και της προσωπικότητάς του (βλ. Δεληκωνοσταντής, 1995, σ. 29).

Η έννοια «Δικαιώματα του Ανθρώπου» γεννήθηκε στη Δυτική Ευρώπη. Ωστόσο, πέρα από θεωρητικές απόψεις ή και νομοθετικές ρυθμίσεις, ανευρίσκεται στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία (βλ. ό.π., σ. 32). Δύο μεγάλα ιστορικά γεγονότα κατά το 18^ο αιώνα στη Βόρεια Αμερική και την Ευρώπη θα σηματοδέψουν την εξέλιξή τους. Στην αμερικανική ήπειρο, αρχικά με τη Διακήρυξη του Συνεδρίου της Φιλαδέλφειας, της 14ης Οκτωβρίου 1774, κατόπιν, με τη Διακήρυξη της Virginia της 11ης Ιουνίου 1776 και στη συνέχεια με τη Διακήρυξη της αμερικανικής ανεξαρτησίας, της 4ης Ιουλίου 1776. Στην Ευρώπη, η γαλλική επανάσταση του 1789 γέννησε τη Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη. Στο επαναστατικό κείμενο του 1789 διακηρύσσονται, ως αναφαίρετα φυσικά δικαιώματα, η προσωπική ελευθερία και ασφάλεια, η αντίσταση στην καταπίεση, η ιδιοκτησία, ενώ απαριθμούνται μια σειρά από θεμελιώδεις αρχές και δικαιώματα του ανθρώπου (βλ. ό.π., σ. 37).

Το πρώτο τέταρτο του 20^{ού} αιώνα εκδηλώθηκαν οι πρώτες προσπάθειες διεθνοποίησης της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, κυρίως στο πλαίσιο των Διεθνών Οργανισμών της εποχής: της Κοινωνίας των Εθνών και της Διεθνούς Οργανώσεως Εργασίας. Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο ωρίμασε η διεθνής διάσταση των δικαιωμάτων του ανθρώπου (Χάρτης ΟΗΕ) και σχηματοποιήθηκε η πρώτη κωδικοποίησή τους σε οικουμενικό επίπεδο (Οικουμενική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου, 10 Δεκεμβρίου 1948).

β) Διακρίσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Από τα ατομικά στα συλλογικά δικαιώματα - Οι τρεις «γενιές»

Τα δικαιώματα του ανθρώπου δεν είναι κάτι το στατικό, αλλά μια δυναμική πραγματικότητα και μια έννοια, που κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων διευρύνθηκε, εμβαθύνθηκε, αλλά και αμφισβητήθηκε και παρανοήθηκε (ό.π., σ. 147). Έτσι, γίνεται λόγος για «γενιές» δικαιωμάτων που χαρακτηρίζονται για τη χρονική εμφάνιση και αναγνώρισή τους (βλ. Περράκης, 1997, σ. 18).

Η *πρώτη γενιά* περιλαμβάνει τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα (π.χ. το δικαίωμα στη ζωή, το δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια, την ελευθερία της σκέψης, της θρησκείας, της συνείδησης, την ελευθερία της έκφρασης, το δικαίωμα σεβασμού του ιδιωτικού και οικογενειακού βίου κ.λπ.).

Η *δεύτερη γενιά* αφορά τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα (π.χ. το δικαίωμα στην εργασία, το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση κ.λπ.).

Την *τρίτη γενιά* συγκροτούν τα δικαιώματα αλληλεγγύης. Τα δικαιώματα αλληλεγγύης έχουν ατομική και συλλογική διάσταση. Στα δικαιώματα τρίτης γενιάς εντάσσονται το δικαίωμα στην ανάπτυξη, το δικαίωμα στην ειρήνη κ.λπ..

Η παγκόσμια συνδιάσκεψη του Ο.Η.Ε. για τα δικαιώματα του ανθρώπου στη Βιέννη τον Ιούνιο του 1993, επιβεβαίωσε τον οικουμενικό και αδιαίρετο χαρακτήρα όλων των δικαιωμάτων του ανθρώπου: «Όλα τα δικαιώματα του ανθρώπου είναι οικουμενικά, αδιαίρετα, αλληλοεξαρτώμενα και αλληλένδετα» (Παγκόσμια Διάσκεψη για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Βιέννη, 1993 στο: Lenhart, 1997, σ. 5). Επί τη ευκαιρία της πεντηκοστής επετείου από την υιοθέτηση της Οικουμενικής Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου, η Ευρωπαϊκή Ένωση κάλεσε στις 10 Δεκεμβρίου του 1998, όσες χώρες δεν το έχουν ακόμη πράξει, να δηλώσουν την υπαγωγή τους στις κυριότερες συνθήκες για τα δικαιώματα του ανθρώπου (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Βιέννη, 1998 στο: Lenhart, 2003, σ. 39).

Τα δικαιώματα των λαών

Σύμφωνα με την παγκόσμια συνδιάσκεψη του Ο.Η.Ε. για τα δικαιώματα του ανθρώπου στη Βιέννη τον Ιούνιο του 1993, όλοι οι λαοί έχουν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης. Οι λαοί είναι ελεύθεροι να καθορίζουν το πολιτικό καθεστώς τους, την οικονομική, κοινωνική και την πολιτιστική τους ανάπτυξη (Παγκόσμια Διάσκεψη για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Βιέννη, 1993 στο: Lenhart, 1997, σ. 5).

Τα δικαιώματα των μειονοτήτων

Η σημασία της προαγωγής και προστασίας των δικαιωμάτων των ατόμων που ανήκουν σε μειονότητες εθνικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές, γλωσσικές, αποτελεί σήμερα μια οικουμενική παραδοχή. Τα κράτη υποχρεούνται να εγγυώνται σε άτομα ανήκοντα σε μειονότητα την άνευ διακρίσεων άσκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ορισμένα από αυτά, ωστόσο, είναι δυνατόν να ασκηθούν από κοινού (π.χ. δικαίωμα θρησκευτικής λατρείας) (βλ. Lenhart, 2003, σ. 12).

2. Πολυπολιτισμική κοινωνία

Ο όρος «πολυπολιτισμική κοινωνία» εμφανίσθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920 στις Η.Π.Α. ως αποτέλεσμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και

του αυξανόμενου αριθμού μεταναστών, όπου δεν μπορούσε να εφαρμοσθεί η παραδοσιακή πολιτική για την ένταξη ή συγκεκριμένα για την αφομοίωση των αλλοδαπών. Επίσης, χρειάστηκε το εθνотικό δίκτυο αυτοβοήθειας και υποστήριξης για να εμποδιστεί μια ολοκληρωτική εξαθλίωση των εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων, οι οποίες ζούσαν στις Η.Π.Α. Στη Γερμανία, ο όρος «πολυπολιτισμική κοινωνία» εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '80 στον κύκλο των διανοουμένων και της εκκλησίας, αφού αυξήθηκε ο αριθμός των μεταναστών κι έγιναν φανερά τα προβλήματα ένταξής τους (βλ. Pantazis, 2002, σ. 31).

Ως πολυπολιτισμική κοινωνία νοείται:

«Σε επίπεδο περιγραφής της πραγματικότητας η ύπαρξη μιας εθνοτικής, πολιτισμικής πολλαπλότητας και ανομοιογένειας.

Σε κανονιστικό προσανατολιστικό επίπεδο, η ιωότιμη συνύπαρξη ατόμων και ομάδων προερχομένων από διαφορετικές κουλτούρες και εθνότητες.

Σε επίπεδο κριτικής, η έννοια «πολυπολιτισμική κοινωνία» στρέφεται κατά των φραγμών, της εχθρότητας, των προκαταλήψεων, της διάκρισης και του ρατσισμού» (ό.π., σ. 32).

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της πολυπολιτισμικής κοινωνίας, η αντίληψη ενός εθνικά ομοιογενούς εθνικού κράτους εμφανίζεται λόγω του φαινομένου της μετανάστευσης ως μη πραγματική. Αντίπαλοι αυτής της κοινωνικής μορφής παραπέμπουν στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Μερικοί αντίπαλοι – αλλά επίσης και μερικοί οπαδοί – συγχέουν την πολυπολιτισμική κοινωνία, συνειδητά ή μη, με ένα ομοσπονδιακό, πολυεθνικό κράτος. Η πολυπολιτισμική κοινωνία διαφέρει από ένα ομοσπονδιακό, πολυεθνικό κράτος. Σε ένα τέτοιο κράτος εμφανίζονται προβλήματα ομοσπονδίας, αυτονομίας, διαχωρισμού μιας ολόκληρης περιοχής στον οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό ή πολιτισμικό τομέα.

Το βασικό δόλημμα των πολυπολιτισμικών κοινωνιών μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Αφενός όλα τα μέλη μιας κοινωνίας έχουν – ως αρχή αν όχι εμπράκτως – το δικαίωμα να ασκούν τα ίδια δικαιώματα και να έχουν τις ίδιες ευκαιρίες. Αφετέρου έχουν το δικαίωμα να είναι διαφορετικοί. Επιπλέον, παρατηρείται εκ μέρους των μειονοτήτων ένα είδος άσκησης πίεσης για διατήρηση και προώθηση των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων τους, ώστε να γίνονται αυτές γνωστές πέρα από τα όρια της δικής τους κοινότητας, στα ΜΜΕ, στη διδασκία ύλη των σχολείων κ.λπ. Μια κρίσιμη πρόκληση για πολυπολιτισμικές κοινωνίες είναι επομένως το να αποδέχονται τις πολιτισμικές διαφορές χωρίς να παραβιάζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Με άλλα λόγια, η πρόκληση είναι η εφεύρεση κάποιου λειτουργικού συμβιβασμού, για το εθνικό

κράτος όσο και για τους πολίτες, ανάμεσα στα ίσα δικαιώματα και στο δικαίωμα στη διαφορετικότητα.

Η αντίφαση ανάμεσα στις απαιτήσεις για ίσα δικαιώματα και στο δικαίωμα στη διαφορετικότητα τονίζεται προς το παρόν από δύο κυρίως τάσεις: Κατ' αρχήν, έχει γίνει κατανοητό στις δημόσιες συζητήσεις, σχεδόν 80 χρόνια μετά τη Διακήρυξη της αυτοδιάθεσης των λαών, ότι τα εθνικά κράτη είναι πολυπολιτισμικά και κάθε ιδεολογία που διακηρύττει πως μόνο άνθρωποι «κοινής καταγωγής» θα έπρεπε να ζουν σε ένα εθνικό κράτος, είναι δυνητικά επικίνδυνη.

Οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες, που βρίσκονται υπό «μεταναστευτική πίεση» και στις οποίες ζουν διάφορες εθνοτικές-πολιτισμικές ομάδες, πρέπει να παραιτηθούν από την «ιδέα» μιας εθνικά ομοιογενούς κοινωνίας και να αναγνωρίσουν την εθνοτική-πολιτισμική πολλαπλότητα.

Η αναγνώριση μπορεί να βασίζεται στα παρακάτω:

Εθνοτική και πολιτισμική πολλαπλότητα πρέπει να αναγνωρισθεί σε ατομικό, συλλογικό και κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο.

Η εθνοτική και πολιτισμική πολλαπλότητα αποτελεί τη βάση για εμπλουτισμό και συνοχή. Οι αρχές πάνω στις οποίες πρέπει να βασίζονται οι σκέψεις αυτές, δεν πρέπει να επιδιώκουν μόνο αναγνώριση και σεβασμό της εθνοτικής και πολιτισμικής πολλαπλότητας, αλλά επίσης να δημιουργήσουν *διαπολιτισμικές συνδέσεις, επαφές* μεταξύ των εθνοτικών και πολιτισμικών ομάδων.

Σε όλα τα μέλη των εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων πρέπει να παρέχονται οι ίδιες ευκαιρίες. Η αναγνώριση και ο σεβασμός των εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων απαιτεί νομική ρύθμιση για οικονομικά, πολιτικά, εκπαιδευτικά και πολιτισμικά θέματα.

Η εθνοτική-πολιτισμική ταύτιση πρέπει να είναι οικειοθελής. Η εθνοτικότητα δεν πρέπει να διατηρείται τεχνητά. Εσπευσμένη απόδοση ιδιοτήτων πρέπει να αποφεύγεται. Σε μια δημοκρατική κοινωνία το άτομο είναι ελεύθερο να επιλέξει σε ποιο κοινωνικό-πολιτισμικό σύνολο θα ανήκει (βλ. Banks, 1994, σ. 289).

Σεβασμός και αναγνώριση των πολιτισμικών στοιχείων μιας άλλης κουλτούρας δεν σημαίνει βεβαίως αποδοχή, χωρίς κριτική, όλων των κανόνων αυτής της κουλτούρας: «Σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες μπορεί το σύνταγμα του κράτους δικαίον να ανεχθεί μόνο μορφές ζωής, οι οποίες συνδέονται με τέτοιες μη φονταμενταλιστικές παραδόσεις, διότι η νομικά ισότιμη συνύπαρξη αυτών των μορφών ζωής επιθυμεί την αμοιβαία αναγνώριση των διαφορετικών πολιτισμικών ιδιοτήτων των μελών» (Habermas, 1993, σ. 177). Κατόπιν τούτου, η αναζήτηση κοινών κριτηρίων εκτίμησης και αξιολόγησης θεωρείται αναγκαία. Τα ανθρώπινα δικαιώματα παρέχουν τέτοια κριτήρια.

Η ένταξη σε ένα σύγχρονο κράτος με δημοκρατικό καθεστώς μπορεί να δημιουργήσει μια διαλογική κατάσταση, όπου οι αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων γίνονται κοινός παρονομαστής για όλες τις ομάδες και τα άτομα που συνθέτουν το κράτος. Για να είναι συμπαγής έστω και λίγο αυτού του είδους η κοινωνία, είναι απαραίτητοι κοινοί παρονομαστές. Η αναγνώριση της πολιτισμικής πολλαπλότητας που δεν συγκρούεται με τις αρχές των οικονομικών ατομικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να δημιουργήσει ένα πρότυπο κράμα. Η «ολοκληρωτική» μη αναγνώριση των πολιτισμικών στοιχείων της κάθε κουλτούρας είναι που οδηγεί στην εθνικιστική έξαρση και το φονταμενταλισμό και όχι η αναγνώριση των στοιχείων αυτών που καθιστούν τα άτομα ικανά να συμμετέχουν ενεργά στο σύγχρονο κράτος.

2.1. Πολιτισμός - Κουλτούρα

Είναι ίσως χρήσιμο να υπενθυμίσουμε τη διάκριση μεταξύ του υλικού πολιτισμού (civilisation), ως κοινωνικής κληρονομιάς που αναφέρεται κυρίως στις επιστημονικές γνώσεις και τα τεχνολογικά επιτεύγματα και του *πνευματικού πολιτισμού* (culture), ως κοινωνικής κληρονομιάς που αναφέρεται κυρίως στις αξίες, στις πεποιθήσεις, στις στάσεις, στους τρόπους ζωής (βλ. Μουσούρου, 1993, σ. 58).

Σύμφωνα με τον ορισμό της UNESCO πολιτισμός είναι «το σύνολο των μοναδικών πνευματικών, υλικών, διανοητικών και συναισθηματικών πτυχών που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία ή μια κοινωνική ομάδα. Αυτό δεν περιλαμβάνει μόνον την τέχνη και τη λογοτεχνία, αλλά επίσης και μορφές ζωής, τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου, συστήματα αξιών, παραδόσεις και μορφές πίστης» (Deutsche UNESCO-Kommision, Menschenrechte, τ. 5,4 στο: Δελικωνσταντής, 1995, σ. 112). Ο πολυπολιτισμικός παιδαγωγός J. Banks ορίζει την κουλτούρα ως εξής: «κουλτούρα είναι οι αξίες, τα σύμβολα, οι ερμηνείες και οι προοπτικές που διακρίνουν μία ομάδα ανθρώπων από την άλλη στις σύγχρονες κοινωνίες και όχι τα τεχνολογικά επιτεύγματα, τα υλικά αγαθά της ανθρωπίνης κοινωνίας» (Banks, 1994, σ. 83). Η υπόσταση μίας κουλτούρας στη σύγχρονη κοινωνία αποτελείται, λοιπόν, από τις αξίες, τους κανόνες, τους τρόπους επικοινωνίας και συμπεριφοράς και τις προοπτικές που έχει μία εθνική ομάδα και όχι από την ύλη, τα υλικά αγαθά όπως το φαγητό, τα ενδύματα, το αυτοκίνητο κ.λπ. Τόσο οι Ιάπωνες όσο και οι Γερμανοί κατασκευάζουν και έχουν αυτοκίνητα, αλλά ο τρόπος που οργανώνεται η παραγωγή μπορεί να είναι διαφορετικός και αποτελεί έτσι ένα σημαντικό στοιχείο της κουλτούρας τους (ό.π., σ. 286). Ο ορισμός αυτός της κουλτούρας δεν υποδηλώνει αποδοχή του πολιτισμικού σχετικισμού, για παράδειγμα σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία οι εθνικές-πολιτισμικές ομάδες να ζουν και να

κινούνται η μία δίπλα στην άλλη, όπου η κάθε ομάδα εμμένει στα δικά της πρότυπα και συμβιώνουν στο πνεύμα της συνύπαρξης κατόπιν αναγκαιότητας ή η κάθε εθνοτική-πολιτισμική ομάδα να διατηρεί δικά της σχολεία. Εντελώς αντίθετα με αυτό θέτει τις βάσεις, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα το «άλλο», το «διαφορετικό» και να εξετάσουμε το «δικό μας» κριτικά.

Επίσης, πρέπει να αναφερθεί ότι μέσα σε κάθε «έθνος» ή «ομάδα» υπάρχουν ποικίλοι τρόποι ζωής και απόψεις: οι πλούσιοι διαφέρουν από τους φτωχούς, οι άνδρες από τις γυναίκες, οι μορφωμένοι από τους αναλφάβητους, οι αστοί από τους επαρχιώτες κ.λπ.. Έπιπλέον, πολύ συχνά είναι αρκετά δύσκολο να χαράξουμε σύνορα ανάμεσα στις κουλτούρες. Αν κάποιος ισχυριστεί ότι π. χ. η Νορβηγική κουλτούρα υπάρχει και είναι διαφορετική από τη Δανέζικη κουλτούρα, αυτός θα πρέπει να αποδείξει τι είναι αυτό που μοιράζονται μεταξύ τους όλοι οι Νορβηγοί αλλά με κανέναν Δανό. Αυτό δεν γίνεται εύκολα. Τελικά, η κουλτούρα από τη φύση της δεν έχει συμπαγή υπόσταση. Είναι κάτι το οποίο συμβαίνει, όχι κάτι που απλώς υπάρχει, εξελίσσεται λόγω των κοινωνικών-πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων και αλλάζει δομή.

3. Ανθρώπινα δικαιώματα και εκπαίδευση

Η σχέση μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και εκπαίδευσης διαμορφώθηκε σε σύνδεση με τη Γαλλική Επανάσταση και εντονότερα με την Οικουμενική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου το 1948 (βλ. Bohm, 1995, σ. 7). Η συνείδηση στο μεμονωμένο πολίτη και κατά κύριο λόγο στο σύνολο των πολιτών για την ισχύ, σημασία και τις συνέπειες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι αποτέλεσμα μιας διαφωτιστικής και μαθησιακής διαδικασίας. Δεν εκπλήττει το γεγονός ότι ήδη, αμέσως μετά την Γαλλική Επανάσταση, εμφανίσθηκαν εκτενή εκπαιδευτικά και σχολικά προγράμματα. Τα πιο σημαντικά ήταν στη Γαλλία από τον Condorcet, Lepeletier και Mirabeau και στη Γερμανία από τον Humboldt και Suvern. Τα προγράμματα αυτά σχεδιάσθηκαν να εφαρμοσθούν στην εκπαίδευση με στόχο αφενός να επιδράσουν βαθιά στη σκέψη, στο συναίσθημα και στην πράξη των ανθρώπων, αφετέρου να αποκτήσουν οι πολίτες εκείνη τη στοιχειώδη εκπαίδευση, η οποία θα τους επέτρεπε να μπορούν να εφαρμόζουν εμπράκτως τα παρεχόμενα σε αυτούς δικαιώματα (βλ. ό.π.).

Πέρα από αυτή την «εργαλειακή» θεώρηση της εκπαίδευσης για τη διάδοση και εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να γίνει αντιληπτή η σχέση τους και ως αμοιβαία αναφορά.

Ήδη στις έντονες αντιπαραθέσεις, που εκείνη την εποχή προκάλεσαν τα προαναφερθέντα σχολικά προγράμματα (βλ. ό.π.), αλλά προπάντων στην

προσπάθεια πραγματοποίησης της εκπαιδευτικής πολιτικής, έγινε σαφές ότι οι από την Γαλλική Επανάσταση διακηρυχθείσες βασικές αρχές της *ελευθερίας και ισότητας*, δεν ήταν δυνατόν να συντελέσουν στη διαμόρφωση ενός δημοκρατικού εκπαιδευτικού συστήματος, η υλοποίηση και διάδοσή τους επίσης δεν ήταν χωρίς δυσκολίες δυνατή, και εκτός τούτου, η προσπάθεια αυτή οδηγούσε συχνά σε συγκρούσεις (βλ. ό.π.). Οι κατευθυντήριες αυτές ιδέες αναδείχθηκαν σε ένα βασικό πρόβλημα του σύγχρονου εκπαιδευτικού συστήματος και της οργάνωσής του, το οποίο δυστυχώς παραμένει μέχρι σήμερα.

Η σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και ανθρωπίνων δικαιωμάτων πρέπει να εξετάζεται επίσης και προς μία άλλη κατεύθυνση, έτσι ώστε η εκπαίδευση να παρουσιάζεται όχι μόνο ως μια εκπαίδευση που λαμβάνει υπόψη της «απλώς» τα ανθρώπινα δικαιώματα αλλά που στηρίζεται σε αυτά. Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο δημοσίευσε η UNESCO μια σειρά μελετών σχετικά με την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η Γενική Διάσκεψη του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών για την Εκπαίδευση, την Επιστήμη και τον Πολιτισμό, που έγινε στο Παρίσι το 1974 (UNESCO, 1974 στο: Δεληκωνσταντής, 1995, σ. 131), επιβεβαιώνει την ευθύνη που έχει η UNESCO να αναδείξει και να υποστηρίξει κάθε δραστηριότητα με στόχο την εξασφάλιση της εκπαίδευσης όλων για την προώθηση της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της ειρήνης (βλ. ό.π., σ. 131). Η παγκόσμια συνδιάσκεψη του Ο.Η.Ε. για τα δικαιώματα του ανθρώπου στη Βιέννη, τον Ιούνιο του 1993, αναγνώρισε και βεβαίωσε ότι όλα τα δικαιώματα του ανθρώπου πηγάζουν από την αξιοπρέπεια και την αξία που ενυπάρχουν στο πρόσωπο ενός ανθρώπου, και ότι αυτό αποτελεί το κεντρικό θέμα των δικαιωμάτων του και των θεμελιωδών ελευθεριών, και συνεπώς θα πρέπει να είναι κύριος δικαιούχος και να συμμετέχει ενεργά στην υλοποίηση αυτών των δικαιωμάτων και ελευθεριών (Παγκόσμια Διάσκεψη για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Βιέννη, 1993 στο: Περράκης, 1999, σ. 880). Η Διακήρυξη της Βιέννης πρότεινε για μία «Εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα» και προέτρεψε τα κράτη μέλη «να μοχθήσουν για να ξεριζώσουν τον αναλφαριθμητισμό και [...] να κατευθύνουν την παιδεία προς την πλήρη ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας και προς ενίσχυση του σεβασμού για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες» (Παγκόσμια Διάσκεψη για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Βιέννη, 1993 στο: Περράκης, 1999, σ. 913). Μ' αυτόν τον τρόπο χάνει η εκπαίδευση τόσο τον «εργαλειακό» όσο και το «διστακτικό» της χαρακτήρα και ανοικοδομείται σε εκείνο το θεμέλιο, που επίσης αποτελεί τη βάση στα ανθρώπινα δικαιώματα: το ανθρώπινο πρόσωπο.

Αν κάποιος, όπως είναι απαραίτητο και σκόπιμο χάρη εννοιολογικής διασαφήσης, διακρίνει την εκπαίδευση σαφώς ως μία διαδικασία της Παιδαγωγικής, ως ένα συλλογισμό πέρα από αυτή τη διαδικασία, τότε εμφανίζεται μία

«Παιδαγωγική των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων» (Lenhart, 2003) ή μία «Εκπαίδευση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα» (Bohm, 1995), η οποία ξεκινά ακριβώς από το ανθρώπινο πρόσωπο και αντιλαμβάνεται και σχεδιάζει την εκπαίδευση ριζοσπαστικά, σύμφωνα με τις αξίες και αρχές του ανθρώπινου προσώπου.

Στην αντιμετώπιση των πολλών προκλήσεων που παρουσιάζει το μέλλον, η ανθρωπότητα βλέπει στην εκπαίδευση ένα ανεκτίμητο εφόδιο στην προσπάθειά της να κατακτήσει τα ιδανικά της ειρήνης, της ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η αδιάσπαστη σχέση ανάμεσα στα ανθρώπινα δικαιώματα και στην ειρήνη (βλ. Παπαδοπούλου, 1990/Παπαδοπούλου, 1994) διατυπώνεται στην πρώτη πρόταση του προοιμίου της Οικουμενικής Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου (1948): «[...] η αναγνώριση της αξιοπρέπειας που είναι σύμφυτη σε όλα τα μέλη της ανθρώπινης οικογένειας, καθώς και των ίσων και αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων τους, αποτελεί το θεμέλιο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο» (Οικουμενική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου, 1948 στο: Περράκης, 1999, σ. 841). Μέσω της εκπαίδευσης μπορούν να επιτευχθούν όλα αυτά και ακόμα περισσότερα. Η εκπαίδευση μπορεί να συμβάλει στην προώθηση της διεθνούς συνεργασίας με την καλλιέργεια του πνεύματος της ειρήνης, της αναγνώρισης των δικαιωμάτων του ανθρώπου, της κατανόησης του «άλλου», της αλληλεγγύης και της ανεκτικότητας. Μπορεί να οδηγήσει σε κατανόηση τις διαφορετικές κουλτούρες με το να προωθεί το σεβασμό για τα ανθρώπινα δικαιώματα για όλους, τη διαφορετικότητα και την επίλυση των προβλημάτων μέσω ειρηνικών διαδικασιών.

Το σχολείο οφείλει να προσφέρει παιδεία που επικεντρώνεται σε οικουμενικές αξίες, όπως ειρήνη, ισότητα, ελευθερία, δικαιοσύνη και να βλέπει με προσοχή και ενδιαφέρον το αναπτυσσόμενο άτομο αντί να είναι προσανατολισμένο μόνο στην επιστήμη και την τεχνολογία. Η προσφερόμενη παιδεία οφείλει επίσης να αποσκοπεί στο πώς μπορούν να συμβιώνουν αρμονικά άτομα και ομάδες διαφορετικής πολιτισμικής καταγωγής μέσα σε ένα εθνικό κράτος.

3.1. Διαπολιτισμική μάθηση και ανθρώπινα δικαιώματα

Τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκε το θέμα *πολυπολιτισμικότητα και διαπολιτισμικότητα* στο προσκήνιο των κοινωνικοπολιτικών, φιλοσοφικών και παιδαγωγικών συζητήσεων. Οι όροι «πολυπολιτισμικότητα» και «διαπολιτισμικότητα» δεν είναι ταυτόσημοι. Η «πολυπολιτισμικότητα» είναι το δεδομένο και η «διαπολιτισμικότητα» το ζητούμενο. Η «διαπολιτισμικότητα» προϋποθέτει την «πολυπολιτισμικότητα», αλλά δεν απορρέει αυτόματα απ' αυτή. Ο όρος «πολυπολιτισμικότητα» είναι κυρίως αναλυτικός όρος, ενώ ο όρος «διαπολιτισμικότητα» είναι περισσότερο κανονιστικός (βλ. Aurnheimer, 1990, σ.

1-3/Δαμανάκης, 2002, σ. 39). Για τους Παιδαγωγούς έγινε προπάντων αναμφισβότως εκπαιδευτικό καθήκον να κάνουν σκέψεις γύρω από προγράμματα και μεθόδους μιας διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Οι συζητήσεις αυτές ξεκινούν από δύο προϋποθέσεις: *πρώτον* ότι οι διαφορετικές και οριοθετημένες κουλτούρες είναι ισότιμες και *δεύτερον* ότι είναι αναγκαίο αυτές οι διαφορετικές κουλτούρες στο παρόν και στο μέλλον να «συμφιλιωθούν», αμοιβαία να συμπληρώνονται, να κατανοούνται και να αναγνωρίζονται.

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση εντάσσεται σε ένα ευρύτερο ειρηνιστικό κίνημα, υπηρετεί την ειρήνη μεταξύ των πολιτισμών και την αμοιβαία κατανόηση. Στρέφεται κατά της απολυτοποίησης του πολιτισμού και των πολιτισμών (βλ. Δελικωνισταντής, 1995, σ. 125). Προς την κατεύθυνση αυτή οδηγούν σήμερα οι προσπάθειες της «Διεθνούς Εκπαίδευσης», οι δύο κυριότεροι άξονες της οποίας είναι η ειρήνη και τα δικαιώματα του ανθρώπου (βλ. Παπαδοπούλου, 1990).

Η έννοια της διαπολιτισμικής μάθησης έχει στη σύγχρονη παιδαγωγική συζήτηση μια σταθερή θέση. Ως διαπολιτισμική μάθηση νοείται «η κοινή μάθηση ανθρώπων διαφορετικής εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής» (Kiper, 1992, σ. 161). Σκοπός της είναι, να οδηγήσει σε αμοιβαίο σεβασμό τις διαφορετικές πολιτισμικές εμπειρίες και τις από αυτές παραγόμενες εκτιμήσεις και παραστάσεις και να αναπτυχθεί αμοιβαία κατανόηση. Πρέπει να εντοπίζονται ομοιότητες, τα πολιτισμικά στοιχεία της κάθε κουλτούρας μπορούν να εμπλουτίζουν τη δική μας κουλτούρα και να την αναζωογονούν.

Η διαπολιτισμική μάθηση στην υπηρεσία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει τους περιορισμούς και τα όρια της. Ιδιαίτερα όσον αφορά στην άσκηση επιρροής σε πολιτικές δομές, οι οποίες ρυθμίζουν με νόμους και διατάξεις τη συμβίωση των διαφορετικών εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων σε ένα εθνικό κράτος. Τα όρια αυτά της πολιτικής επιρροής δεν τοποθετούνται στο να ανατρέχουμε με προσδοκία και καρτερία στους «ειδικούς» και να διαμαρτυρόμαστε για την εχθρότητα, τη διάκριση και το μίσος κατά του «ξένου». Αναγκαία είναι η επίτευξη ενός θεμελιώδους σκοπού της διαπολιτισμικής μάθησης. Πρόκειται για την κατανόηση του «ξένου» ως γνωστικής και ηθικής κατηγορίας, για να προετοιμάσει παιδιά και εφήβους, ώστε να αποδέχονται τους «άλλους», το «ξένο». Μόνο αν τίθεται ως θέμα, τι σκέπτονται τα μέλη της πλειονότητας για τα μέλη των μειονοτήτων και αντιστρόφως, μπορούμε να οδηγηθούμε σε μαθησιακή διαδικασία, η οποία «επεξεργάζεται κριτικά κοινές δομές, πρότυπα αντίληψης και σκέψης και προκαλεί αυτοστοχασμό» (Kiper, 1996, σ. 202). Κατόπιν τούτου μπορούν διαφορές να ανακαλύπτονται, άμεσα να βιώνονται και να εμπλουτίζουν τη δική μας αντίληψη, το δικό μας τρόπο σκέψης και ερμηνείας των διαφορών γεγονότων.

Το διαπολιτισμικό πρόγραμμα, το οποίο αναφέρεται στην εγγύηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στη διατήρηση «του πολυδιάστατου» (Δελικωνισταντής, 1995, σ. 26) της ανθρωπίνης ύπαρξης και συνύπαρξης μέσα στην πο-

λυπολιτισμική κοινωνία, στην πραγμάτωση της ελευθερίας σε όλους τους τομείς της ζωής και σε όλες τις εθνοτικές-πολιτισμικές ομάδες, πρέπει να χρησιμοποιείται στα εκπαιδευτικά ιδρύματα και στην πράξη κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να μπορούν να εκφράζονται τα διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία και οι διαφορετικοί βίοκοσμοι. Οι προσπάθειες της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης μένουν παιδαγωγικά άκαρπες, αν συγχρόνως δε ληφθούν άμεσα και αποτελεσματικά μέτρα κατά της περιθωριοποίησης των μαθητών διαφόρων εθνικών-πολιτισμικών ομάδων, πράγμα που συμβαίνει σήμερα στην Ελλάδα στα Σχολεία των Παλιννοστούντων (βλ. Δαμανάκης, 2002, σ. 97) και στα λεγόμενα «Διαπολιτισμικά Σχολεία» του νόμου 2413/96.

Μια δημοκρατική, πολυπολιτισμική κοινωνία πρέπει να οικοδομεί πάνω σε οικουμενικές και δημοκρατικές αξίες, όπως είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα. Σε αντίθετη περίπτωση δεν μπορούν κράτη, τα οποία οικοδομούν την «αυτο-κατανόηση» τους πάνω στην «εθνική ταυτότητα» να διακηρύσσουν με έντονο και ιδιαίτερα εντυπωσιακό τρόπο ότι εφαρμόζουν για όλους τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η διαπολιτισμική μάθηση – όπως εννοείται εδώ – προσπαθεί να συμβάλει στη διαμόρφωση της ταυτότητας μέσω των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και είναι ασυμβίβαστη με «εθνικισμούς» κάθε είδους. Οφείλει να μεταδίδει οικουμενικές αξίες. Αξίες, οι οποίες δεν αποκτούν την εγκυρότητά τους με τη «φλογερή πίστη» σε ένα έθνος ή σε μια κοινότητα.

Πίσω από τα πολιτικά και εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία θέτουν στο επίκεντρο τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, κρύβεται το επινόημα της «καθαρής» και ενιαίας κουλτούρας. Γι' αυτό θεωρούν πολλοί, προπάντων εκείνοι, που αγωνίζονται για ομοιογενή κοινωνία και για εδραίωση εθνικών αντιλήψεων, τη διαπολιτισμική μάθηση ως απειλή της «εθνικής ενότητας». Εδραίωση των διαπολιτισμικών αρχών σημαίνει ότι κέντρα λήψης αποφάσεων πρέπει να εγκαταλείψουν ενέργειες, σκέψεις, προγράμματα κ.λπ. που επιδιώκουν την ταύτιση του ατόμου με ένα «ενιαίο εθνικό κράτος», με την πλειονότητα. Για να παρέχονται στο άτομο δικαιώματα δεν πρέπει να λαμβάνονται ως κριτήρια, η εθνική υπηκοότητα, το θρήσκευμα και η αφομοίωση του από τις αξίες, κανόνες και ιδεολογία του εθνικού κράτους. Τα κριτήρια, στα οποία πρέπει να προσανατολίζεται η διαπολιτισμική μάθηση, είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα και η ανθρώπινη ύπαρξη και συνύπαρξη.

Η διαπολιτισμική μάθηση αναζητά τις αιτίες ανισότητας, διάκρισης και παραβίασης δικαιωμάτων. Η απόδοση μειωμένης σημασίας και αξίας στα ανθρώπινα δικαιώματα μπορεί να αντιμετωπισθεί αποτελεσματικά, αν παρουσιάζονται και θεματοποιούνται ατομικές ή συλλογικές πολιτισμικές και κοινωνικές ανισότητες.

Για να μπορέσουν να εφαρμοσθούν στην πράξη οι βασικές αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και μάθησης πρέπει καταρχάς το σχολείο να εγκα-

ταλείψει τον μονοπολιτισμικό του προσανατολισμό (για την Ελλάδα βλ. Δαμανάκης, 2002) και τις εθνοκρατικές του προοπτικές. Έπειτα να γίνουν αποδεκτές η Ιστορία και κουλτούρα *όλων των μαθητών*, ανεξαρτήτως κοινωνικής-πολιτισμικής καταγωγής, καθώς και οι ατομικοί τρόποι ζωής με τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες. Μια τέτοια αποδοχή, είναι αφενός βασική προϋπόθεση για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των μαθητών, αφετέρου μπορεί να τα παραινέσει σε ευαισθητοποίηση για άλλα έθνη και κουλτούρες καθώς και σε αυτοστοχασμό.

Αντί επιλόγου

Μια σύγχρονη εκπαιδευτική πολιτική, η οποία τίθεται στην υπηρεσία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προετοιμάζει τα άτομα να ζήσουν στην πολυπολιτισμική κοινωνία, δεν πρέπει να αγνοεί τις νέες κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις. Σήμερα δεν μπορούν πλέον να θεωρούνται ως «ευρωπαϊκά ώριμα» αυτά τα Curricula, τα οποία είναι μονοπολιτισμικά και μονογλωσσικά. Δεν αποτελούν εγγύηση για μια εκπαίδευση που έχει ως στόχους την ανεκτικότητα, αλληλεγγύη και κατανόηση μεταξύ των διαφόρων εθνών, εθνικών-πολιτισμικών ομάδων και ατόμων.

Διαπολιτισμικά προγράμματα πρέπει να χρησιμοποιούνται στην πράξη κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να εκφράζονται τα διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία και οι διαφορετικοί τρόποι ζωής. Οι προσπάθειες της διαπολιτισμικής μάθησης μένουν πολιτικά και παιδαγωγικά άκαρπες, αν συγχρόνως δε ληφθούν άμεσα και αποτελεσματικά μέτρα κατά της περιθωριοποίησης των εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων. Ο εθνοτικός διαχωρισμός και η γλωσσική ταξινόμηση των παιδιών σε σχολεία σύμφωνα με την εθνοτική και γλωσσική καταγωγή τους δε συμβιβάζεται με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Τα δικαιώματα του ανθρώπου προσφέρονται ως το θεμέλιο της ισότητας, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της ειρήνης σε εθνικό και οικουμενικό επίπεδο.

Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαίδευση οφείλουν να συμβάλουν, ώστε να μειωθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός ατόμων ή ομάδων. Το σχολείο εκπληροί τον κοινωνικό του ρόλο, μόνο αν αυτό στηρίζει υπηκόους μειονοτήτων και τους βοηθά να ζουν ευχάριστα στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Εκπαίδευση για τη Δημοκρατία πρέπει να εφαρμόζεται στο σχολείο. Σε αυτό ασκούνται και αναπτύσσονται κριτική σκέψη, δημοκρατική συμμετοχή συμπεριλαμβανομένων των ικανοτήτων και δεξιοτήτων για κατανόηση του «άλλου».

Βιβλιογραφία

- Auernheimer, G. (1990). *Einführung in die interkulturelle Erziehung*. Darmstadt. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Banks, A. J. (1994). *Multithnic Education. Theory and Practice*. 3rd ed. Boston, London, Toronto, Sydney, Tokyo. Allyn and Bacon.
- Bielefeldt, H. (1998). *Philosophie der Menschenrechte: Grundlagen eines weltweiten Freiheitsethos*. Darmstadt. Primus-Verlag.
- Bohm, W. (1995). *Erziehung und Menschenrechte*. Wurzburg. Ergon Verlag.
- Δαμανάκης, Μ. (2002). *Η Εκπαίδευση των Παλινοστώντων και Αλλοδαπών Μαθητών στην Ελλάδα*. Αθήνα. Gutenberg.
- Δελγκωνοσταντής, Κ. (1995). *Τα δικαιώματα του ανθρώπου. Δυτικό ιδεολόγημα ή οικουμενικό ήθος; Θεσσαλονίκη*. Κυριακίδη.
- Habermas, J. (1993). Anerkennungskampf im demokratischen Rechtsstaat. Στο: Taylor, C. (Hg.): *Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung*. Frankfurt am Main, 147 - 196.
- Hamburger, F. (1990). Der Kulturkonflikt und seine padagogische Kompensation. Στο: Dittrich, E. (Hrsg.): *Ethnizität, Wissenschaft und Minderheiten*. Opladen, 311 - 325.
- Kiper, H. (1992). Interkulturelle Padagogik zwischen Pathos und Institutionalisierung - kritische Anmerkungen zu Facetten ihrer Geschichte. Στο: Borelli, M. (Hrsg.): *Zur Didaktik interkultureller Padagogik*. Goppingen, 156 - 181.
- Kiper, H. (1996). Interkulturelles und antirassistisches Lernen in der Grundschule. Στο: Siegfried, G./Prote, I. (Hrsg.): *Handbuch zur politischen Bildung in der Grundschule*. Schwallbach, 196-210.
- Lenhart, V. (1997). Menschenrechtspadagogik interkulturell. Στο: *Wiss. Z. Techn. Univer*. Dresden, Heft 5, 46, 4 - 8.
- Lenhart, V. (2003). *Padagogik den Menschenrechte*. Opladen. Leske und Budrich.
- Μουσουρού, Μ. Α. (1993). *Από τους Γκασταρμπαϊτέρ στο πνεύμα του Σένγκεν*. Αθήνα. Gutenberg.
- Pantazis, V. (2002). *Der Geschichtsunterricht in der multikulturellen Gesellschaft*. Frankfurt am Main. Peter Lang.
- Παπαδοπούλου, Δ. (1990). *Εκπαίδευση για την Ειρήνη και τα Δικαιώματα του ανθρώπου*. Θεσσαλονίκη. Εκδ. Εργαστηρίου Εκπαίδευσης για την Ειρήνη.
- Παπαδοπούλου, Δ. (1994). *Σύγχρονα παγκόσμια προβλήματα και η ευθύνη του επιστήμονα*. Θεσσαλονίκη. Εκδ. Ινστιτούτου Εκπαίδευσης για την Ειρήνη.
- Περράκης, Σ. (1997). *Διαστάσεις της Διεθνούς Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*. Αθήνα-Κομοτηνή. Σάκκουλα.
- Περράκης, Σ. (1999). *Διεθνής Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*. Αθήνα. Σάκκουλα.